

Володимир Маслійчук
Геннадій Єфіменко

Слобідська Україна

та формування
українсько-російського
кордону

likbez.org.ua

Володимир Маслійчук, Геннадій Єфіменко

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА.

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКО-
РОСІЙСЬКОГО КОРДОНУ.

Київ — 2017

ЛІКБЕЗ

історичний фронт

Серія брошур «Бібліотека ЛІКБЕЗ» видається в рамках діяльності громадського просвітницького проекту «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт». Сайт проекту: likbez.org.ua. E-mail: kigal.nestor@gmail.com. Координатор проекту — Кирило Галушко.

Електронний варіант цієї брошури можна безкоштовно скачати на сайті «ЛІКБЕЗ» та абсолютно вільно поширювати.

Дизайн обкладинки: Олександр Ком'яхов.

Верстка: Олександр Безобчук.

У брошурі використані карти, розроблені картографом Дмитром Вортманом спеціально для цього тексту та для проекту «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт». Також використано ілюстративні матеріали з відкритих електронних ресурсів із вказівкою у підписах на відповідні сайти. Окрім цього залучено фотографії та малюнки із архіву електронних копій Г.Єфіменка та з книги: Жовтнева революція та громадянська війна на Україні. Альбом склав музей революції УСРР. – Харків: Пролетар, 1927.

Брошуру «Слобідська Україна» видано за ініціативи та підтримки групи «Інформаційний спротив», координатор — народний депутат Дмитро Тимчук.

www.sprotyv.info

З М І С Т

Володимир Маслійчук. Слобідська Україна	4
Утворення Слобідської України	4
Слобідські козацькі полки	10
Осередок просвіти та українофільства	15
Геннадій Єфіменко. Формування російсько-українського кордону. Слобожанщина	18
Як постало питання про кордони України в ХХ ст.?	18
Як вирішувалося питання про кордони у 1918 р.?	21
Як вирішувалося питання про кордон у 1919-1920 рр.?	26
Як лінія східного кордону набула сучасних обрисів?	30
Останні спроби України повноцінно втілити етнічний критерій.	33
Підсумки	34
Список вживаних скорочень та узагальнень	35

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА

Утворення Слобідської України

Слобідська Україна — великий український історико-географічний регіон; за площею він перевищує чимало європейських країн і ледь більший, наприклад, за Болгарію чи Данію. Основна особливість цього регіону — прикордонне розташування. Ця територія розділена між Україною та Російською Федерацією (частково Курська, Білгородська, Воронежська області). В своїй історичній основі це залюднені землі так званого Дикого поля, на які протягом століть претендували кілька державних утворень. На середину XVII ст. це були землі, що номінально належали Московській державі. Час-від-часу це викликає хвилі політичних і навколополітичних спекуляцій та претензій.

Хоча, звичайно, ця велика територія тривалий час була жвавою контактною зоною, про що свідчать як археологічні знахідки, так і збереження тюркських назв у топонімії різних народів (Охтирка, Суджа, Чугуїв, Балаклія, Ізюм тощо). Ці контакти містять найрізноманітніші складові від засвоєння і взаємодії, асиміляції до конфліктів та непорозумінь.

Назва «Слобідська Україна» доволі пізня; уперше термін «слободские города» з'являється в документації під час повстання гетьмана Івана Брюховецького 1668 р., до якого долучилася і частина населення слобід. Термін же «слобідські полки» — військово-адміністративні одиниці на базі оселених слобід — входить до широкого використання на початку XVIII ст. і остаточно утверджується під час великого перепису 1732 р. Слово «слобода» походить від видозміненого «свобода», відповідно це — поселення чи частина поселення, осаджене на певній території, звільненій від повинностей і податків. Аби привабити переселенців у певні місцевості, їм надавали свободу та пільговий режим на певний час.

Початок Слобідської України поклав процес колонізації. У сучасному світі уявлення про держави і залюднені простори сформовано мапою і чіткою визначеністю кордонів. Та колонізаційні рухи важко окреслити кордонами, а процес залюднення просторів не відбувався з однаковою швидкістю: він то набирив

Рис. 1. Частина Білгородської укріпленої лінії біля с. Вільне (Великописарівського р-ну Сумської обл.)

силу, то згасав. Крім того, можна було спостерігати два основні колонізаційні потоки: з боку козацької України та з боку Московської держави. Наслідки зустрічі цих потоків — наявність анклавів населення інакшого походження та потужна міжкультурна взаємодія, але у той же час і конфлікти між ними.

Необжиті простори приваблювали мешканців прикордонних спільнот, спочатку для сезонних промислів (пасічництво, гуральництво, випас худоби), а незрідка й для грабування купецьких валок. З часом із тимчасових виникали стабільні поселення. Особливо переселення на землі майбутньої Слобожанщини прискорили козацькі повстання 30-х рр. XVII ст., а справжнім катализатором до переселення послужив виступ козацтва на чолі з Богданом Хмельницьким та перші невдачі у війні з Річчю Посполитою.

Претензії Московської держави на цей простір були окреслені спорудженням у 1599–1600 рр. фортеці Царевборисів на р. Оскіл (щоправда, як приватної ініціативи) та підтримкою Святогірського монастиря (відомий з 1624 р.), який розташований ще далі на південь на Сіверському Донці. Поступове просування меж Московської держави на південь було наслідком спорудження оборонних ліній усе далі на південь від столиці, що особливо пошавилося за царя Івана Грозного у другій половині XVI ст. Однак для повноцінного залюднення бракувало як людей, так і коштів, тому від того часу у тодішні прикордонні фортеці (зокрема у Тулу, Єлець та Курськ) залучалися українські козаки.

Втім, суперечки з Річчю Посполитою та українським козацтвом за прикордоння виникають вже у XVI ст. Вони підтверджені розписом сторож із Путивля на півдні Московської держави 1571 р. Тоді українські добичники побили і вигнали московські сторожі на Коломаку, і треба було шукати нові місця для варті. Події початку XVII ст., а саме запустіння прикордонних фортець під час «Смути» (того ж Цареборисова) підкреслили потребу розмежувати кордон у Дикому полі для колонізаційних зусиль у подальшому.

Военний конфлікт між Річчю Посполитою та Московською державою 1632–1634 рр., у який були втягнуті і прикордонні землі, унаочнив цю потребу. Поляновський мир, що оформляв закінчення цього конфлікту, передбачав межування кордонів, однак ця справа затягнулася на довгі роки. П'ять комісій з обох сторін за той час не могли дійти згоди. Поступово, аби уникнути конфліктних ситуацій, відбувся «обмін Сули на Ворсклу». Тобто басейн Сули відійшов до Чернігівського староства Речі Посполитої, а більша частина територій понад Ворсклю мала контролювати Московська держава. Через це Річ Посполита покинула осаджену щойно фортецю Охтирку, а Москва — терени над Сулою.

Після тривалих конфліктів та переговорів напередодні «Козацької революції» у 1647 р. кордон врешті було окреслено і описано. У пізніші часи той кордон було у Москві названо «малоросійським». Його орієнтирами були річки, яри, «татарські» шляхи (прокладені по річковим вододілам), городища: горішня течія Терну (правий притік р. Сули) — частина р. Сули до впадіння р. Недригайлівки — р. Недригайлівка — р. Грунь — р. Псел — р. Бобрик — р. Грунь-Ташанська — Скельні гори (Скелька) — р. Котельва — Колонтаєва гать на р. Мерлі — Муравський шлях (частина південного відрізка р. Коломак і р. Орчик). На сьогодні це частина Сумської, невеликі території Полтавської та Харківської областей України.

Досить істотна проблема, позначена багатьма конфліктами в другій половині XVII ст., — це напрям на схід від прикордонного міста Путивль з колонізованим надалі простором. Напевно, ця межа певною мірою пролягала в районі допливів р. Сейм (р. Вир) і була, як зазначено, конфліктною зоною між козаками та путивльськими служилими людьми.

Однак колонізаційні процеси спричинили до того, що самі населені пункти неподалік Путивля залюднювалися українськими переселенцями, або ті ж служили люди чи місцеві церкви та монастирі засновували поселення (часто — на городищах), наповнюючи їх знову ж українцями. Яскравий приклад — велике село Буринь, засноване як село путивльської Миколаївської церкви. Слід визнати, що й цей кордон був доволі нетривалим і у подальшому змінювався.

Однак, саме західна межа Слобожанщини виявиться найбільш чітко окресленою, бо інші кордони були складені «стихийно» і зі значними суперечностями. Можна лише приблизно окреслити лише північну межу, на якій зустрілися

Рис. 2. Самокиш М. Харківська фортеця XVIII ст. Ескіз 1936 р., М.Самокиш

колонізаційні потоки. Це — частково західна і центральна частина оборонної Білгородської лінії, спорудженої протягом 1640-х рр. — 1658 р. Але тут слід зробити низку застережень і бути досить обережним із цим кордоном, бо згадані нижче міста з околицями (за винятком Острогозька) були заселені переважно російськими служилими людьми.

Отже, кордон проходив через Вольний (село Вільне Великописарівського району Сумської області), Хотмизьк, Карпов, Болховець, Белгород, Нижегольськ, Короча, Яблонов, Новий Оскол, Верхньососенськ, Усерд, Ольшанськ, Острогозьк. Якщо західний край цих теренів можна окреслити лінією через Суджу та Глушкове до околиць Путивля, то зі східним виникнуть певні проблеми.

Українська людність колонізувала тут простори разом з російським населенням, часто займаючи запуслі фортеці чи будуючи нові, та й оселяючись поруч. У 1660 р. пропонувався проект створити «черкаський» (український) козацький полк у самому Воронежі (тепер обласний центр РФ), бо поруч було населене українськими переселенцями село Єндовище, а ще на північно-захід — містечко Землянськ. Унаслідок низки реформ українське населення, що жило на північ від Острогозька, протягом 1702 — 1724 рр. переводилося на південь до річок Айдару, Білої, Чорної Калитви, Богучару. Врешті українських переселенців майже не залишилося в Землянську чи Старому Осколі.

Так само з оборонними лініями та історичним розмежуванням пов'язана і південна межа слобідської колонізації та розмежуванням між Московською державою

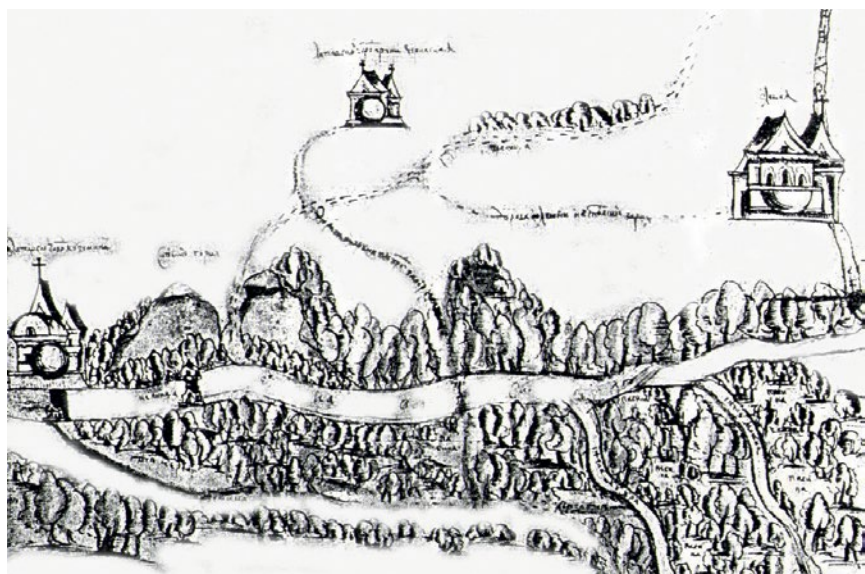

Рис. 3. Схема пасік і місць над Ворсклюю поч. XVIII ст.

і Річчю Посполитою. Ця межа проходить за 15–20 кілометрів, а подекуди й менше на північ від Української лінії, спорудженої на початку 1730-х рр. (див. карту). Неподальок від меж слобідських полків стояли її фортеці: Більовська (теперішній Красноград), Іоанівська (с. Покровське (Жовтневе, Красноградського району), Орловська (Дев'ята або с. Дячківка), св. Параскеви (Парасковія) (Нововодолазький район), Єфремівська (Єфремівка), Олексіївська (поблизу теперішнього Первомайська Харківської обл.), Михайлівська (Михайлівка, Первомайський район), Слобідська (Павлівка Друга, Лозівський район), Тамбовська (Мар'ївка, Барвінківський район), Петрівська (Петрівське, Балаклійський район) (Усі — Харківська область.)

Нові фортеці заселялися ландміліцією (одnodворцями) — росіянами, переведеними з південного прикордоння, часто з-під Курська та Воронежа. Після 1734 р. далі за цією лінією на схід (на південь від Ізюму) відбулося розмежування з Вольностями Війська Запорозького.

«Проблемною» виявиться визначення саме південно-східної межі. Передусім, важливими орієнтирами при проведенні цієї межі стануть Торські соляні варниці (Тор) та частина сучасної Донецької області понад річкою Торець (Слов'янськ, Бахмут, Краматорськ). За ці місцевості на початку XVIII ст. спалахнула запекла боротьба між донським козацтвом та Ізюмським слобідським полком; спроби царського уряду залагодити конфлікт на користь Ізюмського полку призвели до відомого повстання Кіндрата Булавина. Придушення цього повстання призвело до освоєння Ізюмським

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА

полком земель по річках Красній та Жеребцю поблизу Сватового та Кременної. У той же час з початку XVIII ст. цей колонізаційний потік зустрівся з іншим — переселенням на р. Білу Острогозького полку (майбутній Старобільський повіт).

Найважчим для визначення виявиться саме східний кордон Слобожанщини: на його південній ділянці переселенці натрапили на Всевелике військо Донське, яке, між тим, охоче приймало і українських переселенців. На вимогу урядовців було зроблено великий перепис «черкас в Войске Донском» 1763–1764 рр., в якому зафіксовано більше двадцяти тисяч переселенців на землі донців. Однак східна межа визначалася, напевно, поселеннями Острогозького полку у південній частині сучасної Воронежської області по лінії Богучар — Калач — Острогозьк.

Тут слід визнати, що зустріч колонізацій, крім оселень уздовж оборонних ліній мала наслідком появу низки російських прикордонних анклавів «усередині» слобідських полків. Це — не лише залишки оселень біля Білгородської лінії (окремі російські села сучасного Великописарівського р-ну Сумської області, Золочівського, Дергачівського, Харківського та Вовчанського районів Харківської області). Це,

Рис. 4. Українські козацькі автономії, близько 1750 р.

наприклад, і досить значні поселення Недригайлів (у Сумській області), Чугуїв та Верхній Салтів з околицями (у Харківській області), залюднені в 1640-х — 1660-х рр. Населення тут змішувалося, асимілювалося більш чисельною групою, відбувалася як «русифікація», так і «українізація» окремих територій.

Врешті, межі Слобожанщини більш-менш оформилися лише у 1730-ті рр. Вони дуже зрідка співпадають з сучасними адміністративними та міждержавними кордонами України і Росії. Однак при тому Слобідська Україна, хоч і була новосформованою територією із частково мішаним населенням, відіграла визначну роль щодо зародження саме українського національного руху.

Слобідські козацькі полки

Описуючи «колонізаційні зміни» другої половини XVII ст., можна побачити низку особливостей у заснуванні чи відтворенні населених пунктів. Колонізаційний рух та сезонні промисли з прикордонних козацьких земель були поширені уже на початку XVII ст. Звичайно, основним каталізатором для заселення слугувала велика війна на прикордонні, що спалахнула 1648 р.

На старих городищах чи поблизу них виникли Харків (1654), Зміїв та Суми (1655), у покинутих чи запустілих укріпленнях на прикордонні оселялися україн-

Рис. 5. Ю. Грабілін. Зміївська фортеця. Зміївський краєзнавчий музей.

ські переселенці: в Острогозьку (1652), Цареборисові (1654), Охтирці (1655), Лебедині (Возний городок) (1655), Валках (Можеський острог з переносом на інше місце) (1665) тощо. Значно вагоміший процес почався у 60-х рр. XVII ст. — оселення по середній течії Сіверського Дінця, де за колонізаційних ініціатив балаклійського осадчого, а потім і полковника Якова Чернігівця протягом 60-х — поч. 70-х рр. XVII ст. виникли Балаклія, Андріїві лози (Андріївка), Савинці, Ізюм.

Процес колонізації відбувався у різний спосіб. Так, наприклад, охтирські козаки в 1658 р. осіли на Богодуховій гаті (Богодухів), а мешканець прикордонного міста Нижегородська український козак Мартин Старочудний 1674 р. закликав переселенців на річку Вовчу (Вовчанськ). Ще у 1666 р. «черкашенин» (українець) з міста по Білгородській лінії Василь Бакаринський отримав дозвіл на побудову фортеці і закликав українських поселенців на місцевість Дворічна на Осколі, де й виникло однойменне і досить велике поселення. А вже 1675 р. вочевидь мешканець Дворічної Роман Трохимов отримав від білгородського воеводи (який опікував нові поселення) листа з дозволом закликати жителів з «малоросійських міст» та селити біля Осинового перелазу на Осколі. Проте Трохимов не прийняв цієї локації і самочинно почав будувати поселення північніше, біля гирла річки Куп'янки (Куп'янськ). Тобто упродовж 50-х — 70-х рр. виникли основні населені пункти Слобідської України, опановані «колонізаторами» із «заходу».

Рис. 6. Слобідські полки, середина XVIII ст.

Уже на середину XVII ст. на основі показначених переселенців почали формуватися козацькі полки, які використовувалися для захисту прикордоння від татар та для походів на Гетьманщину. Кількість таких полків на перших порах була різною: від трьох до шести. Однак на 80-ті рр. XVII ст. закріплюються чотири слобідські полки: Сумський, Охтирський, Харківський і Острогозький. Наприкінці XVII ст. з південних слобід Харківського полку понад новою укріпленою лінією виокремився Ізюмський полк. Тобто, на початку XVIII ст. маємо п'ять слобідських полків, що проіснували до кінця 1764 р.

Слобідські полки були за своїм внутрішнім устроєм подібні до гетьманських, єдине, що основне правління над ними здійснював не гетьман, а білгородський воєвода, а з початку 1700-х рр. — бригадир чи командування «Української дивізії». Слобожанщину не оминув й неспокій Руїни, особливо в 60-ті рр. XVII ст., та події, пов'язані з виступом гетьмана Мазепи 1708 — 1709 рр. і Великою Північною війною. Однак після 1711 р., чи радше від часу спорудження Української лінії, політичні колізії та великі війни аж до XX ст. обходили ці землі стороною. Слобідські полки брали участь у зовнішніх війнах Московської та Російської держави: Чигиринських, Кримських та Азовських походах, Північній війні, Гилянському поході у Прикаспій, російсько-турецькій війні 1734 — 1739 рр., Семирічній війні. Однак для продовження експансії та модернізації імперія потребувала регуляр-

ного війська і скасування козацьких автономій, уніфікації управління.

На середину XVIII ст. у слобідських полках можна було спостерігати певну кризу управління, загострення соціальних конфліктів між козацькою старшиною (новими поміщиками) та рядовим козацтвом й селянами. Ця криза була не лише наслідком внутрішніх процесів, але і частого втручання російського уряду, невдалих реформ та кадрової політики. З приходом до влади імператриці Катерини II одним із перших її заходів стало створення великої комісії з розслідування негараздів у слобідських полках. Врешті це лише унаочнило проблеми і призвело до скасування своєрідного внутрішнього устрою козацьких автономій. На базі слобідських полків було утворено Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові, а з військових формувань — гусарські полки з назвами, аналогічними попереднім — козацьким (Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський, Острогозький).

Доволі важливим фактом видається те, що попри те, що слободи виникли поза межами Речі Посполитої (держави, куди входили українські землі протягом тривалого часу), однак серед місцевої знаті підкреслення саме свого річпосполитського походження та певна риторика з цього приводу були досить таки помітними. Це й поширення прізвищ із закінченням на «ський», «цький» (Донець-Захаржевський, Самборський, Лесевицький) тощо; навіть російський воевода Федір Шілов, одружившись з донькою могутнього харківського полковника Григорія Донець-Захаржевського, згадав своє «коріння» і став Федором Шидловським. Ще одна риса у тому ж руслі — це відшукування гербів та складання генеалогій.

Іншими суттєвими відмінностями устрою Слобожанщини від «загально-російського» буде перенесений із заходу устрій з елементами магдебурзького

Рис. 7. Покровська церква у Харкові.
Фото 90-х рр. XX ст.

Рис. 8. Будівництво Сумської фортеці. Сумський обласний краєзнавчий музей. Діорама.

Рис. 9. Аерофотозйомка залишків фортеці св. Парасквії Української лінії (Нововодолазький район Харківської обл.)

права (міських громад на чолі з війтом, існування цехів), своєрідна церковна організація, значна роль громади у церковних справах, вибір священиків, існування церковних братств, «шкіл» та «шпиталів» при церквах, поширеність книжок київського та львівського друку, особливе іконописання та поважання певних святих.

Нові церкви підпорядкували Білгородській єпархії, незрідка очолюваної вихідцями з Києво-Могилянської академії. Білгородський єпископ Єпифаній Тихорський у 1726 р. заснував у центрі єпархії навчальний заклад — колегіум, однак дуже швидко перевів цю школу південніше, — в слобідське полкове місто Харків. Переведення колегіуму мало велике значення для Слобожанщини і зокрема для Харкова, який упродовж XVIII ст. дуже поволі набував рис основного слобідського міста, конкуруючи з Сумами та Охтиркою.

Харківський колегіум, переживши різні часи, став основою для багатьох просвітніх новацій. Уже у 1768 р. у Харкові виник й світський навчальний заклад — «додаткові класи» (училище), а дещо пізніше унаслідок великої навчальної реформи — університет 1805 р.

Рис. 10. Сумський осадчий Герасим Кондратьєв. Сучасне зображення.

Осередок просвіти та українофільства

Університет та й місцеве дворянство Слобожанщини відіграли дуже важливу роль в історії України XIX ст. Перші публікації народною українською мовою (П. Гулак-Артемовський), модерна українська проза (нащадок вагомого шляхетського слобідського роду Григорій Квітка), драматургія та літературна критика (син дворянина і українки-селянки з-під Острогозька Микола Костомаров), — усе це має своє коріння у Харкові. Але крім того, Харків виявився важливим і для низки емансипаційних думок про рівність статей і свободу жінки (власне, перший великий освітній заклад для навчання жіноцтва виник саме в Харкові у 1812 р.). Відкритість до новацій та відкриттів, широкий міжкультурний діалог і пошук традицій до сьогодні роблять колишню Слобідську Україну вкрай цікавою для досліджень.

Скасування козацьких автономій поволі призвело і до великих адміністративних змін, що наклали вагомий відбиток на подальшу історію. Проведення

Рис. 11. Харківський імператорський університет

губернської реформи і утворення Харківського намісництва розділили колишні слобідські полки. Велика Острогозька провінція з частиною Ізюмської (з Куп'янською округою) відійшла до Воронежського намісництва. Уже 1797 р. Слобідсько-Українську губернію було відтворено, однак 1802 р., основна частина земель колишнього Острогозького полку відійшла знову до Воронежської губернії. З південних слобід колишнього Острогозького полку було оформлено великий Старобільський повіт, що 1824 р. віддано до Слобідсько-Української губернії. Доки зберігалися станові перекази, потреби місцевої еліти довести свої політичні і соціальні права, окремі пільги, допускалося звичаєве право, а назва «Слобідсько-Українська» була важливим наголосом на корінні та місцевих звичаях. Але під час чергових уніфікаційних реформ в підімперській Україні у 1835 р. Слобідсько-Українська губернія була перейменованою на Харківську за назвою губернського центру.

Етнічний склад населення яскраво видно за офіційним переписом 1897 р., коли у Харківській губернії мешкало 80,6 % «малоросів» (українців), та 17,7 % «великоросів» (росіян). Невеликий відсоток мали білоруси та німецькі колоністи на півдні губернії. Найбільше українців мешкало у Валківському повіті (97,1 %), у Харківському повіті — лише 54,9% (через низький відсоток українців у губернському центрі).

Зростання ролі Харкова порівняно з іншими слобідськими містами призводило і до певних змін у населенні міста і зростанні його інакшості у порів-

нянні із слобідським оточенням. Поступово українська мова була витісненою у Харкові на околиці. А після проведення залізниці у 1869 р., початками індустріального розвитку та міграцією з центральних російських областей у самому місті стало переважати російське населення. На 1897 р. Харків був найрусифікованишим губернським центром підімперської України (українці становили там лише 25,9 %).

Однак міська ситуація доволі стрімко змінилася після подій 1917 — 1919 р. Харків тоді став столицею Української Соціалістичної Радянської Республіки (до 1934 р.), новим адміністративним центром, притягальним для вихідців з українського села. Тому вже на середину 20-х рр. ХХ ст. українці знову, як і до середини ХІХ ст., становили більшість населення міста. Створення промислової зони, будівництво нових та розширення старих заводів призвело до швидкого збільшення Харкова та створення космополітичного міського середовища.

Із часу перейменування Слобідсько-Української губернії на Харківську поволі можна спостерігати і важливий процес усвідомлення регіону як частини більшого простору власне України, зі своїми певними регіональними особливостями, але й з важливістю і цінністю для національного руху. Схильність до новацій губернського центру, нові відносини та відкриття Донецького басейну витворили зі Слобожанщини регіон із вражаючою сумішшю традицій і трансформацій, з великим центром — Харковом.

Геннадій Єфіменко.

ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОРДОНУ. СЛОБОЖАНЩИНА.

Анексія Криму та окупація Росією частини Луганської та Донецької областей актуалізували питання про українсько-російський кордон. Збройній агресії передувала інформаційна, у якій «територіальний» напрямок став одним із найважливіших. 17 квітня 2014 р., невдовзі після анексії Криму, Володимир Путін фактично висловив нові територіальні претензії до України, заявивши, що «...Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України в царські часи. Це всі території, які були передані Україні в 20-ті роки радянським урядом». Тобто, поміж іншого йшлося й про Слобожанщину.

Звісно, що це твердження Путіна є характерним відбитком сформованої у Росії пам'яті про минуле, але воно не має нічого спільного з історичними реаліями «царських часів», а тим більше — 1920-х років. Що ж насправді відбулося після 1917 року? Коли сформувався сучасний східний російсько-український кордон? Які критерії враховувалися при вирішенні територіальних суперечок між Україною та Росією? Як кордони України на Слобожанщині були сучасних обрисів? Ці питання потребують аргументованої відповіді.

Як постало питання про кордони України в ХХ ст.?

До революції 1917 року не існувало «проблеми українсько-російського кордону». Керівні кола Російської імперії, не визнавали існування українців як окремого народу. Під назвою «малороси» владні структури визначали українців як складову частину російського («русского») народу, до якого зараховували також «великоросів» та «білорусів». До 1905 р. під заборонаю була й українська мова, тобто за-

Рис. 1. Українське населення Слобожанщини за переписом 1897 р.

перечувалася сама можливість національно-культурного розвитку українців. Як наслідок, в адміністративно-територіальному поділі тогочасної Російської імперії «Україна» («країна малоросів»), втім, як і «Росія» («країна великоросів»), не була і не могла бути представлена. Таким чином, **будь-які заяви про невходження тієї чи іншої, заселеної переважно українцями, території до складу України в останні роки існування російського самодержавства є свідомою чи несвідомою маніпуляцією.** Адже на той час «Україною» називали «край, заселений поспіль українським народом», а не якесь державне чи адміністративне утворення.

У XIX — на початку XX століття у Європі відбувалося становлення національних держав, пробуджувалися національні рухи в середовищі недержавних народів. Не стала винятком і Україна. Спроба керівних кіл Російської імперії заперечити окремішність українців змогла лише загальмувати, але не зупинити природні процеси, які відчутно прискорилися з початком Першої світової війни. З розвитком українського національно-визвольного руху постало питання про територіальне наповнення поняття «Україна». Єдиним об'єктивним критерієм для визначення його меж міг бути національний (етнічний) склад населення.

Наявну на початок XX ст. картину розселення українців допоміг уточнити Перший загальний перепис населення Російської імперії (1897 р.). Одним із його показників була рідна мова, за якою і визначався національний склад населення. Його результати на північному сході України відображені на **рис. 1**, де окремо

Рис. 2. Українська Народна Республіка за III Універсалом

подані результати населення великих міст та губернських і повітових центрів.

Саме результати цього перепису і взяла за основу утворена в березні 1917 р. Українська Центральна Рада (УЦР), яка очолила український національно-визвольний рух. У травні 1917 р. з метою переконати нове керівництво Росії у доцільності створення української автономії до Петрограда була спрямована делегація УЦР на чолі з В. Винниченком. Територіальне наповнення планованої автономії було обґрунтоване в спеціальній декларації, яку делегація і пред'явила Тимчасовому уряду. У цьому документі Україна визначалася в межах «губерній Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської». Водночас наголошувалось, що «виділення неукраїнських частин з цих губерній і, навпаки, включення в склад української області українських частин із суміжних губерній, якими є Холмська, Гродненська, Мінська, Курська, Воронежська, Кубанська область та ін., надається Крайовій Раді, по узгодженню з Тимчасовим урядом та населенням цих територій». Таким чином, у цій пропозиції було закріплено перелік 9 губерній, які визнавалися «українськими» та відзначено, що це ще не є остаточним розв'язанням територіального питання.

Для української сторони було загальноприйнятим вже згадане вище визначення, яке пролунало у квітні 1917 р. під час роботи Всеукраїнського національного конгресу: «Україною ми називаємо край, заселений постіль нашим українським народом». Передбачалося, що прилеглі до вказаних 9 губерній території з українською більшістю населення згодом теж увійдуть до складу України. Ці ж принципи були застосовані в проголошеному 20(7) листопада 1917 р.

III Універсалі Української Центральної Ради (див. *рис. 2*). Щоправда, на відміну від згаданої вище весняної декларації, Таврійська губернія там була названа вже без Криму. Зазначені у III Універсалі межі стали основним орієнтиром при подальшому вирішенні питання про кордони України. У ньому також наголошувалося на потребі включення у майбутньому до складу України частин «*сусідніх губерній і областей, де більшість населення українське*».

Як вирішувалося питання про кордони у 1918 р.?

Пропозиції та ухвала УЦР не були чимось принципово новим. Етнічний склад населення вказаних губерній та прилеглих до них територій був добре відомими широкому загалу. Мало того, невдовзі після перепису 1897 р., у пошуках оптимального варіанту подальшого устрою Росії, серед інших пролунала і пропозиція російського вченого Костянтина Фортунатова, який у праці «*Национальные области России*» пропонував розділити Росію на 16 штатів. Основними критеріями мали стати кількість населення (7-10 млн.) та його етнічний склад. Зокрема, планувалося створити три «*малоросійських*» штати, тобто таких, де українці становлять більшість, сім — «*великоросійських*». Щоправда, особливості розміщення українців зумовили ту обставину, що до одного з українських штатів (*Новоросійського*) мала бути включена також вся Бессарабська губернія, в тому числі і повіти з переважно молдавським населенням, та Крим, де українці не становили більшості. Щодо Слобожанщини, то уся вона, в тому числі і ті, заселені переважно українцями повіти, які нині перебувають у складі Росії, мала увійти до складу *Малоросійського* штату з центром у Харкові. (див. *рис. 3*).

З пропозиціями К.Фортунатова був добре ознайомлений керівник більшовиків Володимир Ленін. Він використовував цей проект при плануванні майбутнього устрою Росії ще задовго до Російської (лютневої) революції. Тому проголошені III Універсалом УЦР кордони України були для нього та його соратників цілком закономірні.

Керівництво радянської Росії вже через 10 днів після ухвалення III Універсалу фактично визнало Україну в окреслених ним межах. Нарком у справах національностей радянської Росії Й.Сталін від імені Раднаркому у розмові з представником Київської організації більшовиків С.Бакинським заявив про потребу скликати Всеукраїнський з'їзд рад, при цьому підкресливши: «*Взятися до скликання з'їзду повинні ви — кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін., звичайно з Центральною Українською радою*».

Навіть у внутрішньому листуванні керівництва радянської Росії зі своєю делегацією на Брестських переговорах про мир із Німеччиною та Австро-Угорщиною (кінець грудня 1917 р.) Харківщина, Катеринославщина і, зокрема, Дон-

Рис. 3. Українські штати за проектом К.Фортунатова (1906)

бас, як і південь України з усіма чорноморськими портами, неодноразово означалися як територія України. 6 лютого (за діючим тоді старим стилем то було 24 січня) 1918 р. у центральних російських газетах була надрукована стаття за підписом голови Раднаркому Володимира Леніна, у якій, серед іншого, зазначалася і територія України. Серед названих територій були і східні губернії, в тому числі і Донбас та Харків (*див рис.4*).

Це вочевидь заперечує поширені в сучасній російській пропаганді міфи про те, що схід України був у якийсь спосіб їй «подарований» під час буремних подій 1918-1920-х рр. більшовицькими вождями — чи то Леніним, чи то Сталіним. Щоб щось дарувати, треба те «щось» мати. У дописах сучасних російських пропагандистів нерідко лунає теза про те, що Україна відокремилася від більшовицької Росії. Це не відповідає дійсності. Українська Центральна Рада, проголосивши створення Української Народної Республіки у складі Росії, у тому ж таки III Універсалі зазначила: *«Центрального правительства нема, і по державі шириться безвластия та руїна»*.

Інакше кажучи, УЦР ніколи не визнавала посталий в результаті Жовтневого перевороту ленінський Раднарком загальноросійським урядом. Це зазначалося у низці різного роду рішень кінця 1917 р., зокрема, у ноті українського уряду від 11 грудня 1917 р. до усіх воюючих та нейтральних держав: *«Влада Ради народних комісарів не поширюється на всю Росію, а в тім числі не поширюється її на Українську Народну Республіку»*. Керівництво більшовиків, яке національне питання ви-

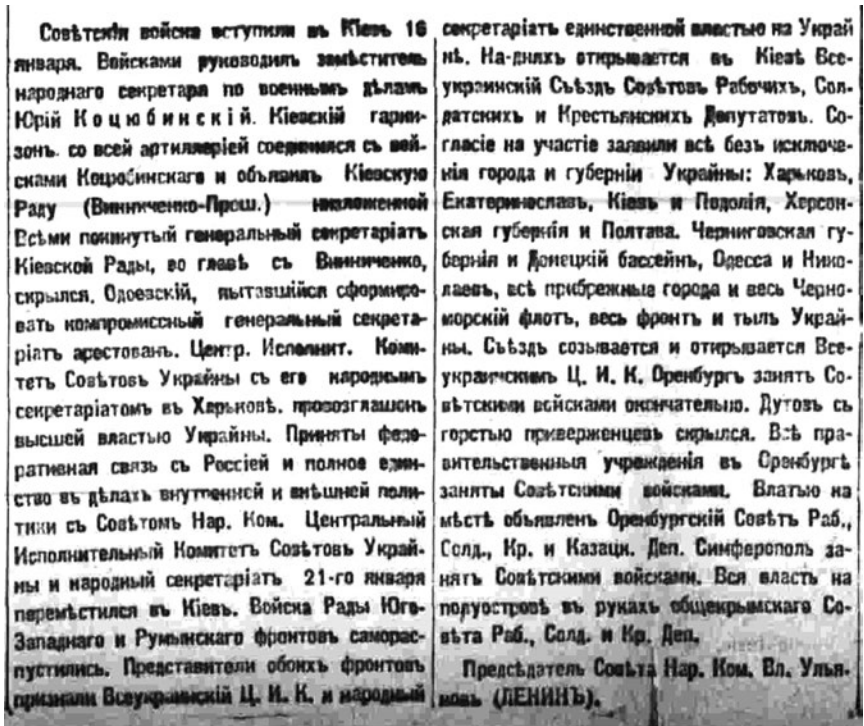

Рис. 4. Оpubліковане 6 лютого (24 січня) в газеті «Правда» звернення голови російського Раднаркому із зазначенням територій, які Росія визнавала належними Україні.

користало при захопленні та зміцненні своєї влади, не мало формальних підстав заперечувати такий підхід хоча б тому, що в ухваленій ленінським Раднаркомом 15(2) листопада «Декларації прав народів Росії» йшлося про «Право народів на самовизначення, аж до відокремлення та утворення самостійної держави».

Таким чином, УЦР, аж до проголошення у січні 1918 р. незалежності, означаючи Україну частиною федеративної Росії та залишаючись прихильником створення загальноросійського уряду, ніколи не була підвладною більшовицькому уряду. Саме через це вона надіслала окрему делегацію до Бресту на перемовини з країнами Четверного союзу та пропонувала це зробити урядам «всіх республік і країв, що виникли на території колишньої Російської імперії». Мало того, делегація радянської Росії на цих переговорах, яку очолював Лев Троцький, 10 січня 1918 р. (28 грудня 1917 р.) офіційно визнала повноваження української делегації, *тим самим погодившись із визначенням себе як лише одного з урядів Росії*. І лише наступом на Україну радянська Росія змусила УЦР проголо-

Рис. 5. Територіальні претензії керівництва ДКР

сити незалежність України. Таким чином, ідея створення загальноросійського уряду вмерла, так і не втілюючись в життя. Її поховала агресія радянської Росії.

9 лютого (27 січня) 1918 р. у Бресті між УНР і державами Четверного союзу було укладено мирний договір. А вже 12 лютого (30 січня) 1918 р. у Харкові було проголошено Донецько-Криворізьку Республіку (ДКР). Ленінський Раднарком певний час до ДКР ставився доволі лояльно, не виявляючи свого несприйняття цього утворення. У Кремлі були сподівання, що наявність цього утворення може завадити зайняттю сходу України військами УНР та її нових союзників. Зрозуміло, що керівники ДКР планували підпорядкувати собі певну територію. В основу їхніх територіальних фантазій було покладено економічний фактор при повній і свідомій відмові від національного. Керманічі ДКР претендували на промислово розвинуті регіони Південного сходу України та промислової частини Облaсті війська Донського (*див. рис. 5*). Однак жодна країна, в тому числі

і радянська Росія, не визнали ні саму ДКР, ні, зрозуміло, її кордонів. Та й вказану територію керівництво ДКР ніколи не контролювало. Тобто то було лише бачення проблеми верхівкою ДКР.

Ставлення Кремля до ДКР чітко визначилося після підписання самою радянською Росією Брестського мирного договору (3 березня 1918 р.). Однією із його умов було виведення російських військ з території України і укладення миру з УНР. Потурання ДКР могло вилізти Кремлю боком. ЦК РКП(б) на засіданні від 15 березня 1918 р. дав чітку директиву: Донецький басейн входить до складу України. Це рішення за участі голови уряду ДКР Артема (Ф.Сергєєва) було затверджено на II Всеукраїнському з'їзді рад у Катеринославі (17-19 березня 1918 р.). Тоді ж була проголошена і незалежність радянської України.

Вже у квітні 1918 р. радянська влада на території України була остаточно ліквідована. Пізніше ДКР не була і не могла бути відновлена, оскільки підставою для утворення тих чи інших державних об'єднань у Кремлі визнавали лише національний чинник. Таку настанову було закріплено в ст.2 ухваленій в липні 1918 р. Конституції РСФРР: *«Російська Радянська Республіка засновується на основі вільного союзу вільних націй, як федерація радянських національних Республік»*. Це прямо заперечувало позицію керівництва ДКР, яке проголошення своєї республіки обумовлювало твердженням про те, що *«федерації Російської Соціалістичної Республіки будуть будуватися не за національною ознакою, а за особливостями економічно-господарського побуту»*.

Після встановлення у березні-квітні 1918 р. на усій території України влади УНР постало питання формування українсько-російського кордону. З огляду на існування на Дону формально відокремлених від більшовицької Росії державних утворень (Донська радянська республіка, Всевелике військо Донське), представники яких не були підписантами мирного договору у Бресті, керівники України не намагалися розширити межі України на сході за рахунок території з українською більшістю населення.

Проте, при територіальному розмежуванні з радянською Росією (північ Харківської губернії) такі претензії висувалися. Вони навіть були картографічно оформлені (*див рис. 6*). При цьому поряд з етнографічними були враховані економічні та адміністративні критерії, внаслідок чого (у порівнянні з тим же проектом Фортунатова) лінія кордону мала бути вирівняна на користь України, тобто до її складу мали бути включені і деякі території з російською більшістю населення.

Реалізувати повною мірою визначені наміри у територіальному питанні не змогла ні УНР, ні Українська Держава на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським (який прийшов до влади наприкінці квітня 1918 р.). Угоду про кордони, щодо укладення якої велися перемовини між Українською Державою та РСФРР

Рис. 6. Північно-східний кордон УНР у баченні її керівництва. Фрагмент оригінальної карти 1918 р.

в травні-жовтні 1918 р., так і не було укладено. Однак фактична територія України була збільшена.

Згідно з постановою Ради Міністрів від 14 серпня 1918 р. українська влада розповсюдилася на Путивльський, Суджанський, Грайворонський, Рильський, Білгородський, Корочанський, Новооскільський повіти Курської губернії, Валуйський повіт Воронежської губернії. На цих землях була створена українська адміністрація. При цьому Путивльський та Рильський повіти увійшли до Чернігівської, решта — до Харківської губерній. За межами України залишилася більшість українських регіонів Воронежської губернії.

Як вирішувалося питання про кордон у 1919-1920 рр.?

Після повалення влади гетьмана Скоропадського з українського боку єдиним репрезентантом у питанні про східний кордон України залишилося керівництво радянської України, яка 6 січня 1919 р. отримала офіційну назву «Українська Соціалістична Радянська Республіка» (УСРР). Оскільки керівники радянської України завжди відштовхувалися від позиції українських національних урядів, владу яких вони і поборювали, то цілком логічно, що всі вказані вище «нові території» вони вважали українськими, тобто «своїми». Однак у Росії вважали по-іншому. Протягом січня-початку лютого 1919 р. тривали суперечки, які точилися насамперед за Грайворонський та Білгородський повіти.

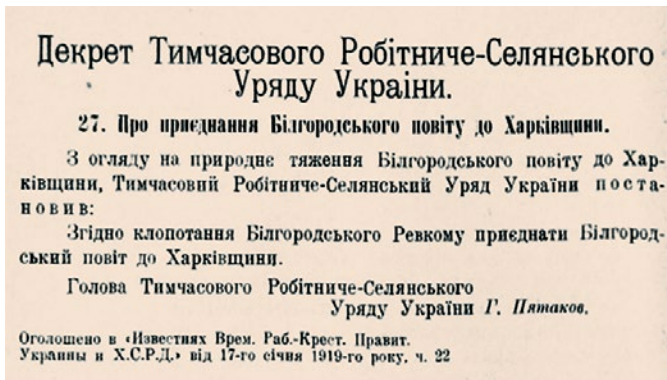

Рис. 7. Спроба легалізувати в радянському правовому полі українську приналежність Білгородщини

Була навіть ухвалена спеціальна постанова уряду УСРР, якою підтверджувався український статус Білгородського повіту. Це рішення було ініційоване і палко підтримане Білгородським повітревкомом. (див. рис. 7). В одному із його звернень до Курського губревкому відзначалося: «Унаслідок телеграми сповіщаю, що Білгородський повіт, відповідно до постанови робітничо-селянського уряду України, входить до Харківської губернії. Дивуюся вашій непоінформованості».

Однак збереження установленого за часів Української Держави українсько-російського кордону не входило у плани Кремля. Там ініціювали повернення України до означених у III Універсалі меж. Керівництво України отримало пряму вказівку Кремля відмовитися від названих повітів. З огляду на те, що, як наприкінці січня вказував голова уряду УСРР Х.Раковський, «Тимчасовий робітничо-селянський уряд створено постановою ЦК РКП, є його органом і здійснює усі його розпорядження та накази безумовно», можливість відмови виконати пряме розпорядження Кремля навіть не розглядалася. 7 лютого 1919 р. була затверджена постанова РНК УСРР «Про адміністративне управління на території прифронтової смуги України», за якою північним кордоном Харківської губернії, а, отже, і УСРР, визначалися її довоєнні межі.

Спільною ухвалою з представниками Росії від 25 лютого, яка була ратифікована українським урядом 10 березня під назвою «Договір про кордони з РСФРР», кордон УСРР на північному сході мав проходити за адміністративними межами Харківської губернії. Щоправда, під час перемовин 25 лютого представник українського уряду Іванов заявив про бажання залишити у складі УСРР Білгородський та Грайворонський повіти, відзначивши, що вони економічно та культурно тяжіють до України. Однак представник Росії Давид Гопнер, не заперечуючи цю аргументацію, підкреслив: «У тактичному відношенні, у випадку військових невдач України, Великоросія, раз відмовившись від претензій на Білгородський по-

Рис. 8. Донецький кам'яновугільний басейн (Донбас)

віт, тим самим втратить можливість висування претензій у майбутньому». Цією ж угодою чотири північних повіти Чернігівської губернії, які, згідно даних перепису 1897 р. були неукраїнськими за національним складом, було вирішено передати до новоутворюваної Гомельської губернії РСФРР.

На початку 1920 р. ситуація змінилася. Більшовицький режим відчутно зміцнів, а небезпека втратити владу в Україні практично зчезла. Натомість вкрай важким було економічне становище, насамперед через проблему з паливними ресурсами, основним джерелом яких був **Донбас**. Тогочасний **Донбас** («Донецький вугільний басейн», «Донецький басейн») слід означити як промисловий регіон, що охоплював (у кордонах та адміністративних межах початку ХХІ ст.) більшу частину Донецької області без Приазов'я та крайньої півночі, південь Луганської області та захід Ростовської області (Росія) (див. рис. 8).

Для відбудови економіки і, зокрема, з метою якнайшвидшого вирішення паливної проблеми, на початку 1920 р. увесь Донбас Кремль вирішив об'єднати у межах однієї губернії. Для цього були значно розширені межі вперше утвореної ще на початку 1919 р. (тоді — у складі Бахмутського та Слов'яносербського (Луганського) повітів як тимчасова адміністративна одиниця) Донецької губернії. Тепер до її складу було долучено і ту частину Донбасу, що до революції була складовою Облaсті Війська Донського, а також, з метою кращого забезпечення продовольством, приєднано низку сільськогосподарських регіонів. Оскільки

**Постанова Президії Всеукраїнського Центрального
Виконавчого Комітету Рад.**

121. Про усталення меж і складу Донецької губернії.

Згідно з пропозиціями Раднаркому України і Украврадтрудоармії та порозумінням з Всеросійським Ц. В. К., а також з метою скасування раніш виданих постанов, Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад постановила усталити ось такі межі і склад Донецької, Катеринославської губернії і краю Донського Війська.

1. Від Харківської губернії відходять до Донецької губернії:

а) Ізюмського повіту волості: Славянська, Білянська, Миколаївська, Закотянська;

б) Куп'янського повіту волості: Кременська і Тернівська;

в) Старобільського повіту: весь повіт в цілості.

2. Від Катеринославської губернії:

В цілості повіти: Бахмутський, Луганський і Маріупольський.

3. Від краю Донецького Війська:

а) Донецької округи: станції Гундо-рівська, Камінська, Калитвинська, Усть-Білокалитвинська, волость Карлово-Обривська;

б) Черкаської округи: станції Володимирська, Олександрівська, даліше на захід умовна лінія: станція Козачі-лагери, Мало-Несвітайська, Нижне-Кременська і даліше до межі з Таганрогською округою;

в) Таганрогський повіт увесь в цілості.

Харків, дня 16 квітня 1920 р.

Голова Всеукраїнського Централь-
ного Виконавчого Комітету

Петровський.

Секретар Президії *Синявн.*

Оголошено в „Вістях“ Всеукр. Ц. В. К.
і Харк. Губревкому з 18. квітня 1920 року
№ 98.

Рис. 9. Постанова ВУЦВК від 16 квітня 1920 р. «Про усталення меж і складу Донецької губернії»

більша частина Донбасу, який в межах дореволюційної Катеринославської губернії охоплював Слов'яносербський (Луганський) та Бахмутський повіти, входила до складу УСРР і була переважно українською за етнічним складом населення, то новостворена губернія стала складовою частиною радянської України. Це рішення було легалізоване узгодженою з Кремлем постановою ВУЦВК від 16 квітня 1920 р. (див. рис. 9)

Окрім збільшення території на сході, зі складу Харківської губернії до Донецької передавався увесь Старобільський повіт та деякі волості Куп'янського та Ізюмського повітів, які були органічною складовою Слобожанщини. Таким чином, частина Слобожанщини увійшла до складу Донецької губернії. У березні 1920 р. Президія ВУЦВК спробувала ініціювати питання про передачу Білгородського повіту до УСРР. Спроба виявилася безрезультатною.

У серпні 1920 р. до складу Донецької губернії була додана станиця Луганська (територія відповідного дореволюційного юрту). Основною підставою слугував адміністративно-географічний критерій: станиця була в безпосередній близькості від тогочасного центру Донецької губернії міста Луганська (рішення про перенесення центру губернії до Бахмута остаточно було ухвалене наприкінці 1920 року). Національний чинник у цьому випадку не враховувався, адже на цій території більшість населення становили донські козаки. Цікаво,

що ініціативу у цьому питанні виявило керівництво Донської області. Прирошення території України у 1920 р. показано на *рис. 11*.

Саме у таких кордонах РСФРР **уперше на державному рівні визнала незалежність радянської України**. Дещо раніше, наприкінці 1919 — на початку 1920 р., з Кремля неодноразово лунали заяви з визнанням права на незалежність УСРР. Однак жодного державного акту такого роду ухвалено не було. І навіть згадане вище рішення від 25 лютого 1919 р. про територіальне розмежування між радянськими Росією та Україною, яке уряд УСРР ратифікував як «Договір про кордони з РСФРР», в радянській Росії подібної процедури не пройшло — ймовірно, саме тому, що розглядалося як внутрішнє російське питання.

Визнання незалежності УСРР відбулося у **«Союзному Робітничо-Селянському договорі між РСФРР та УСРР»**, укладеному 28 грудня 1920 р. У його перших рядках йшлося про те, що уряди РСФРР та УСРР визнають *«незалежність і суверенність кожної зі сторін, що домовляються»*. Примірники Договору були написані двома мовами, а сам Договір вступив у дію після ратифікації вищими органами влади — республіканськими з'їздами рад.

Вже 29 грудня цей документ було ратифіковано X Всеросійським з'їздом рад. В Україні аналогічна процедура відбулася 2 березня 1921 р. на V Всеукраїнському з'їзді рад. У преамбулі до цього рішення йшлося про *«передбачену договором підставу повної рівності поміж обома Республіками»*. Вкрай важливим є п.2 Договору, у якому, зокрема, йшлося таке: *«з самого факту старої приналежності УСРР до бувшої Російської Імперії для УСРР не витікає ніяких зобов'язань до кого б то не було»*. Таким чином, цей Договір вказував на відсутність будь-яких претензій, в тому числі і територіальних, між республіками.

Незабаром Українська СРР саме в цих кордонах, **тобто з Шахтами та Таганрогом, увійшла до складу Радянського Союзу**, офіційне рішення про створення якого було затверджено **6 липня 1923 р.** Низка заселених переважно українцями регіонів Воронежчини, Курщини та Кубані залишалися у складі радянської Росії.

Як лінія східного кордону набула сучасних обрисів?

Незабаром після створення СРСР проблема кордонів постала знову. Це здавалося логічним кроком, оскільки національний склад населення при територіальному розмежуванні між УСРР та РСФРР був врахований лише на губернському рівні. Як відзначалося у одному із звернень до керівництва СРСР за підписами Афанасія Буценка та Михайла Полоза (представники УСРР в спеціально утвореній влітку 1924 р. комісії ЦВК СРСР з питання про зміну кордонів між УСРР та РСФРР), *«ще при створенні Української Соціалістичної Радянської Республіки постало питання про неспівпадіння етнографічних кордонів*

Рис. 10. Пропозиції української сторони щодо зміни північного українсько-російського кордону. Фрагмент карти з матеріалів представників УСРР в комісії ЦВК СРСР

України з кордонами 9-ти губерній, у яких українці становили більшість і через це віднесених до складу УСРР. Але в той гострий період громадянської війни, що відбувалася на території УСРР, було не до уточнення кордонів. Було вирішено це питання перенести на пізніший час, коли, по закінченню війни та зміцненню радянського ладу, його можна бути вирішити в усій повноті після детального і спокійного висвітлення з боку етнографічних та економічних даних».

Такий час, здавалося б, настав після утворення СРСР. Формальних заперечень з цього приводу не було. Так, голова згаданої комісії з питання про зміну кордонів Олександр Черв'яков у написаному наприкінці 1924 р. листі до політбюро ЦК РКП(б) визнав, що комісія одностайно вирішила «в основі урегулювання кордонів між УСРР та РСФРР покласти принцип етнографічний у розумінні приєднання до республіки території, що безпосередньо межує з нею і заселеної в абсолютній або відносній більшості населенням відповідної республіки». Саме на цей критерій і орієнтувалися пропозиції УСРР (*див рис. 10*)

Серед експертних довідок, якими оперували представники України у тій комісії, був допис академіка Дмитра Багалія «Історико-етнографічні і лінгвістичні матеріали про північний кордон УСРР і РСФРР». У ньому харківський науковець вказував, що наявний кордон «не має під собою раціонального господарського і економічного ґрунту». Він наголосив, що «по числу українського населення на першому місці стоять такі повіти Воронежської і Курської губерній 1) Острогожський; 2) Богучарський; 3) Бирюченський; 4) Білгородський;

Рис. 11. Формування кордону між УСРР та РСФРР в 1919-1928 рр.

5) Трайворонський; 6) Путивльський; в них в усіх українців далеко більше за 50%». Російська сторона погоджувалася лише на Путивльський повіт.

Рішення комісії було компромісним — до України мало приєднатися менше половини тих територій з українською більшістю населення, на які претендувала УСРР. Інакше кажучи, «основний принцип» було враховано лише частково. Однак Кремлю і цього виявилось забагато. Там виявили прихильність до інших принципів, декларувати публічно які було ще політично не вигідно.

Більшовицьке керівництво вчинило всупереч рішення комісії та рекомендаціям її голови. Були враховані пропозиції лише російської сторони, тобто ті, які, як зауважував той же Черв'яков «на відміну від українських, жодного принципового обґрунтування не мають». Інакше кажучи, формально начебто не заперечуючи етнографічний критерій, підтримка якому пролунала навіть в резолюції Комінтерну від 24 грудня 1924 р., компартійне керівництво СРСР відмовилося його застосовувати. Насправді на північному сході відбулося лише часткове випрямлення кордону на користь УСРР.

Цього Кремлю здалося замало. В Україні було забрано більшу частину Шахтинської та Таганрозької округ (в останній українці становили абсолютну більшість). Формальна крапка в питанні про кордон була поставлена ухвалою ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. До складу Росії зі сходу України було передано територію з населенням в 478,9 тис. осіб. Підсумкові результати як «східного», так і інших територіальних розмежувань 1919-1928 рр. відображені на **рис. 11**.

Останні спроби України повноцінно втілити етнічний критерій

Українська сторона певний час не вважала рішення від 16 жовтня 1925 р. остаточними. Апелюючи до формально визнаного Кремлем основним етнографічного критерію, вона і після цієї ухвали ставила територіальне питання. Тези червневого (1926 р.) пленуму ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації» закінчувалися адресованим політбюро ЦК дорученням такого змісту: *«Проводити далі роботу в справі об'єднання в складі УСРР всіх межуючих з нею територій з українською більшістю населення, що входять до складу Радянського Союзу»*.

У грудні 1926 року відбувся Всесоюзний перепис населення. Опитувані відповідали на запитання про народність, тобто йшлося не стільки про національне самовизначення, скільки про походження. Українці, які тривалий час проживали в інших регіонах, при відповіді на сформульоване таким чином запитання в анкеті підтверджували свою національність. Виявилось, зокрема, що в Таганрозькій окрузі, яка на той час вже була у складі РСФРР, українці становили 71,5% населення.

У травні 1928 р. Микола Скрипник звернувся в політбюро ЦК КП(б)У з офіційним поданням з приводу зміни кордонів. 18 травня 1928 р. його було розглянуто на політбюро ЦК КП(б)У. Л.Кагановичу, В.Чубарю і М.Скрипнику було доручено остаточно її відредагувати і адресувати до ЦК ВКП(б). Редагування звелось, головним чином, до відмови від згадок про українські претензії на Північний Кавказ, і, насамперед, на Таганрожчину. Але навіть обмежене клопотання Л.Кагановича, що прозвучало у вигляді прохання поставити на закрите засідання секретаріату ЦК ВКП(б) питання «Про передачу УСРР повітів з більшістю українського населення Курської і Воронежської губерній, у зв'язку з районуванням Центрально-Чорноземної області», виявилось безрезультатним. Кордони не зазнали змін.

В лютому 1929 р. Андрій Хвиля, керівник делегації українських письменників на зустрічі з генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Й.Сталіним, наважився поставити питання про кордони. Відповідь була такою: *«Ми в ЦК двічі вивчали питання і залишили без наслідків. Ми повинні бути особливо обережні, тому що такі зміни провають величезний спротив з боку деяких росіян»*. Тобто основну роль в невиконанні вимог України зіграла відмова від етнографічного критерію на користь політико-ідеологічному — Сталіну потрібно було показати свою лояльність росіянам. Питання вважалось остаточно вирішеним.

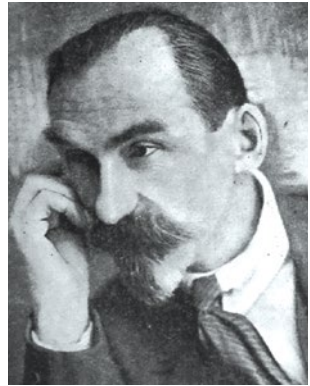

Рис. 12. Микола Скрипник, у 1928 р. — член політбюро ЦК КП(б)У та Нарком освіти УСРР

Підсумки

Попри усі відхилення, основоположним при формуванні російсько-українського кордону у 1919-1928 рр. став все-таки *етнічний критерій*. Таким його було формально визнано не лише в СРСР, а і в міжнародній організації комуністів — Комінтерні. Однак саме на Слобожанщині етнічний критерій був врахований найменшою мірою. В результаті за межами України залишилися майже усі повіти з українською більшістю населення з колишніх Курської та Воронежської губерній. Тоді як зі складу України ще в 1919 р. було влучено усі повіти з неукраїнською більшістю населення із Таврійської (Крим) та Чернігівської губерній (чотири північні повіти).

Радянська Росія нічого не «дарувала» Україні. Щоб щось «подарувати», треба те «щось» мати. Тоді як ленінський Раднарком — і він сам офіційно це визнав — був урядом лише одного з державних утворень, що, як і УНР, виникли на території колишньої Росії після повалення Тимчасового уряду. Мало того, радянська Росія здобула міжнародне визнання пізніше від Української Народної Республіки. Радянська ж Україна у територіальному питанні позиціонувала себе як правонаступника українських державних утворень. Вона лише уточнювала вже задані параметри російсько-українського кордону. Але корекція кордону загалом відбулася на користь Росії. Інакше кажучи, якщо вживати слово «подарунки», то це радянська Україна «подарувала» РСФРР (щоправда, її примусили це зробити) частину своєї території.

СПИСОК ВЖИВАНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА УЗАГАЛЬНЕНЬ:

ВУВЦК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Коміте

ДКР — Донецько-Криворізька Республіка. Вживалися також назви «Донецька Республіка», «Донецько-Криворізька Радянська Республіка», «Донкривбас», «Кривдонбас».

Комінтерн, Комуністичний Інтернаціонал — міжнародна організації комуністичних партій, що була заснована 1919 р.

Кремль — керівництво радянської Росії (до 1923 р.), потім — СРСР.

Народний секретаріат — уряд радянської УНР.

Раднарком, РНК — Рада народних комісарів. Назва уряду радянської Росії, а з січня 1919 — і радянської України.

РСФФР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка.

УНР — Українська Народна Республіка, що була проголошена III Універсалом УЦР 20(7) листопада 1917 р. 25(12) грудня 1917 р. на противагу УНР Центральної Ради у Харкові була створена **радянська УНР**.

УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка — назва радянської України з 6 січня 1919 р., закріплена у Конституції УСРР 1919 р.

УЦР — Українська Центральна Рада.

ЦВК, ЦВК рад України — Центральний Виконавчий Комітет радянської України. Вищий виконавчий орган влади радянської УНР. Найвищим вважався Всеукраїнський з'їзд рад.

ЦК КП(б)У — Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України — вищий керівний орган обласної організації РКП(б)/ВКП(б)

ЦК РКП(б)/ВКП(б) — Центральний комітет Російської (з 1925 р. — Всесоюзної) комуністичної партії (більшовиків) — вищий керівний орган побудованої на централістичних засадах більшовицької партії.

**Володимир Маслійчук.
Геннадій Єфіменко.**

**Слобідська Україна.
Формування українсько-
російського кордону.**

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

Серія брошур «Бібліотека ЛІКБЕЗ» видається в рамках діяльності громадського просвітницького проекту «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт».

Сайт проекту: likbez.org.ua.
E-mail: kigal.nestor@gmail.com.
Координатор проекту – Кирило Галушко.

Електронний варіант цієї брошури можна безкоштовно скачати на сайті «ЛІКБЕЗ» та абсолютно вільно поширювати.

«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт» –

громадський некомерційний просвітницький проект, метою якого є популяризація історії України, розвінчання поширених історичних міфів та пропагандистських фейків.

«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт» – це соціальний актив українського «історичного цеху» який представляє провідних українських істориків, їхні наукові та освітні інституції: Інститут історії України НАНУ, історичний факультет Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Український інститут національної пам'яті, Національний музей історії України та ін.

«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт» – це просвітницький історичний сайт likbez.org.ua

«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт» – це 10-томна популярна історія України, видана в серії «Історія без цензури» видавництва «Клуб сімейного дозвілля».

«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт» – це Відкриті школи історії (сесії та публічні лекції) в регіонах України, зорієнтовані на пересічну культурну людину, яка цікавиться історією.

«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт» – це конкурси для молоді, які залучають її до популяризації історії.

«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт» – це відеолекції, які поширюються в інтернеті та на телебаченні.

«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт» – це просування громадських ініціатив в царині історії та історичної політики.

«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт» – це нова «Історія українського війська»

Брошуру "Слобідська Україна" видано за ініціативи та підтримки групи "Інформаційний спротив", координатор - народний депутат Дмитро Тимчук. www.sprotyv.info

ЛІКБЕЗ
історичний фронт